

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՓԼԻՆՈՒՑ¹

ՆԻԿ. ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ

I

Մի երկու խօսք: Այս նամակների նիւթը այն տեղեկութիւններն են, որ արձանագրել եմ յուշատարիս մէջ 1896 թ. գարնանը: Ես շրջել եմ առաւելապէս գիւղական ժողովրդի Դրութեան հեպ- ծանօթանալու համար, որպէս սոսկական հետաքրքրուող: Պարզ է, որ Դիտել և արձանագրել եմ չըմոռանալու համար միայն այն, ինչ հետաքրքրական է թւացել ինձ: Հաւաքած տեղեկութիւններս վե- րաբերում են գիւղական կեանքի մի քանի կողմերին և նոյն իսկ Դրանց վերաբերմամբ պակասաւոր են: Այդ այն հանգամանքի հե- տեանքն է, որ գիւղերն անցնելիս ես չունէի որ և է սիստեմական ծրագիր և շատ հարցեր ինձ հետաքրքրել են արդէն մասամբ գիւ- շի կեանքը ճանաչելուց յետոյ: Ընթերցողը կը նկատի թէ ինչպէս տեղեկութիւններս գնալով բազմակողմանի և մանրամասն են Դառ- նում: Այս էլ պիտի ասեմ, որ հարցուփորձի ժամանակ ինչ հարցրել եմ մի գիւղում, մոռացել եմ հարցնել մի ուրիշ գիւղում, ինչի վրայ ուշադրութիւն եմ Դարձրել մի տեղ, մտահան եմ արել մի ուրիշ տեղ: Եթէ այն ժամանակ մտածէի թէ մի օր կարող եմ

¹ Շնորհակալութիւնս եմ ցաղրնում Մեղրեցի պ. Մարթէոս Շահա- նին, որ իր բազմաթիւ ծանօթութիւններով Զանգեզուրի գաւառի մասին չափազանց օգնել է ինձ:

չուշադեորս տպագրութեան տակ, ի հարկէ շատ բան այնպէս չէր լինի, ինչպէս որ է այժմ:

Ասելս այն է, որ թող ոչ դք չըլլարձի թէ լուսինութիւն ունիմ մի դաւառի ուսումնասիրութիւն տալու: Իսկ թէ չուշադեորս որքան կարող է մէկին օգտակար լինել, որ ցանկանում է Զանգուրի մասին մի դաշափար կաղմել, այդ իմ վիշտիւ բանը չէ. բայց որ հաշտ կտարածում նրա տալիք օգուտի մասին, շրտ ապացոյցը չուշադեորս տպագրութեան յանձնելու իրողութիւնն է:

1. Շւանիճոր: Դիւլի պաշտօնական անունը Աստագուր (Astagur) է և մօտաւայ թրքարնակ թողութ գիւլի հետ կազմում է մի վարչական համայնք: Նա ընկնում է Ալանդաղի թանազլեալի Դէպի Արաքսի իջնող կողերից երկուսի արանքում, համարիս Արաքսի ափին: Գիւլը Մեղրուց Դէպի հիւսիս-արեւելք է. այդ երկու գիւլերը լիցող ճանապարհը, որ գնում է Արաքսի ուղղութեամբ, թէև բարձրուր է և կառք չի բան անում, բայց փառք է դաւառի շատ ճանապարհների հետ համեմատած, որոնք տեսնելու բաներ են. գնում են, ծուում, գլխի վերում, բարձրանում, սողում, մտղլում են ժաշուրը, մոնում անտառը և ամուր զիկ շառնում, զիկ, որ ձիւ պաշտն է պոկում սմբակից՝ այնքան թանձր է ու կոչող. Դուրս են գալիս՝ ընկնում արտերը, զանազան ուղղութիւններով՝ իրանց բնաքին նայած՝ վազում կանաչութիւնով, մոնում գիւլերը, Դուրս գալիս և այնպէս շարունակ...

Պետական հաշուով Շւանիճորն ունի 99 ծուխ, բայց իսխալէս 152 տուն է: Առհասարակ գիւլերն երկու հաշիւ ունին ամեն գիւլ ծխի հաշիւ և ամառալ ուտող տների հաշիւ. շատ է պատահում, որ մի ծուխ բաժանւում Դանում է երեք տուն, բայց էլի մի ծուխ է հաշււում ու մի ծխի հարկ տալիս, ինչպէս նաև մի ծխի հաշւուն միայն Բնակիչների թիւն է 793, որոնցից 423 տղամարդ և 372-ը կին: Գիւլը ձորի մէջ է, ուր վազում է մի գետակ և թափւում է Արաքսը. բացի դեղալիք, գիւլն ունի 3 աղբիւր. այս ջրով է բաւականանում Շւանիճորացին: Աղբիւրները փայ չեն. Են տարւայ ընթացքում ամառը երկու անգամ կորեկը են իսպառ:

Գիւղացիները պետական հողի վրայ են։ Հողը բաժանւած է ոչ համայնական, այլ աջսպէս կոչող համախառնութեան հակառակ հողաբաժանութեան հակառակ յարկութիւնն այն է, որ հողի բաժնիւր պարբերաբար չի կրկնուի, ինչպէս համայնականը։ Վաղ ժամանակներէն ամեն ծուխ յարկի քանակութեամբ հող ունի, որ իր սեփականութիւնն է հաշուում և բաժանում է իրանից շուրս եկող նոր ընդանիքներին։ Ով ուզում է նոր կտոր ձեռք բերել գիւղէ, ընդհանուր հողաբաժնից վարելու համար, հասարակութեան մի օրավարի համար վճարում է 20 — 50 ռ. նայած անի պարագային։ Եւ վճարում է 20 — 50 ռ. նայած անի պարագային։ Եւ վճարում է 20 — 50 ռ. նայած անի պարագային։ Եւ վճարում է 20 — 50 ռ. նայած անի պարագային։

Հողը քիչ է և չի բաւականացնում գիւղացիներին. պարտաւոր են իրենց մէկը, որ այդ քչութիւնը զգալի է յարձնում մասնաւոր ընդանիքների համար, այն է, որ ինչպէս ծուխները այնպէս էլ ընդանիքները շուրս են բաժանուում։ (Նահապետական ընդանիք չկայ)։ Մի կողմից նոր պահանջներ են առաջ գալիս, միւս կողմից հողաբաժնիներն աւելի և աւելի փոքրանում են և յրա հեղեղներն այն է լինում, որ գիւղացիք աղքատում են հողերը ծախելով կամ ամէն ինչով ին կամ մի երկու կտորը, որից առաջանում են հողասակաւ քամ անհող ընդանիքներ՝ առաջաց բանւոր յասակարգի կորիզը։ Հողը ծախելու առիթները երկուսն են. աշխատանքը և աշխատանքը։

Համառոտ տեղեկութիւն Զանգեզուրի ազգաբնակչության մասին Զանգեզուրի գաւառի Գանձակի հաւանդի մի մասն է. Նրա ազգաբնակչության ընդհանուր թիւը 1886 թ. մարտահամարով 19,446 ծուխ է, կամ 123,997 մարդ։ Օրոնցից տրամարդ 68,560 հոգի, ինչ կիւն 55,437։ Սրանցից Հալերը 6,916 ծուխ են, կամ 57,425 մարդ, որոնցից 31,469-ը տրամարդ, իսկ 25,936 կիւն։ Համայնական չափով Հալերը ազգաբնակչության ամենամեծ մասն են կազմում, և թէև ծխահաշով Թուրքերից, որ ազգաբնակչության միւս միւս խոշորագոյն մասն է՝ քիչ են, բայց թւով մօտ 20,000-ով չափաւոր են։ Թուրքերը (մեծ մասով Շիրա աշանդից, կան նաև Սիւննիներ) 7,047 ծուխ են, բայց 37,653 հոգի։ Միւս ազգերից թւով աւել են ընկուսներ 4,081 ծուխ, 26,924 հոգի։

Նալը: Աղքատութեան գլխաւոր պատճառներն էլ չբերքն է և վաշխառութիւնը: Շւանիձորցին քանդում է թէ արպերի և թէ այգիների չբերքից, վերջինների թշնամին «թողն» է, որի գէմ, մեղրեցիներէից սովորելով, վերջերս սկսել են կուսել ծծումբ փշելով:

Շւանիձորցոց առաջնակարգ պարագմունքը այգեգործութիւնն է և ապա՝ հողագործութիւնը, բայց այս վերջինը մինչև անգամ ապրուստի աղբիւր չի ծանաչում: Իսկապէս հողը վարում են գլխաւորապէս յարդի համար, որ ձմեռը սառն անասուններին: Եւ քանի որ անասունը, մանաւանդ գրասուր ամեն մի Շւանիձորցու անհրաժեշտ է, ուստի համարեա ամենքը ցորեն ու դարի են ցանում: Պարզ է, որ այս պայմաններում գիւղացին միշտ էլ հացի կարիք ունի, որ և լրացնում է շրջակայ գիւղացիներէից՝ գինին ցորենի կամ ալիւրի հետ փոխելով: Շւանիձորցոց վարելահողերը համարեա առանց բացառութեան գիւղից բարձր՝ լեռներումն են, ուր և չում են ամառաց սկզբին թէ հունձ անելու և թէ ամառանոց (ւեալաւ)՝ հողի մշակութիւնը նահապետական է. վարում են երկուծ արօրով, որ այս կողմերը կոչում է «վէսկի»: Երոպական ոչ մի գործիք չկայ. նոյն իսկ գութան, ասնեք՝ անշարմար էլ է, ինչպէս մեր լեռնոյ գաւառներից շարելում՝ այս կողմերն էլ վարելահողը «լըռէձ»-ով (մանրաքարով) լիքն է. ասում են որ եւրոպական գութանը շուտ է կոտրում: Այս գէպքում ուրեմն մեղաւորը գիւղացու այնքան բամբասուղ անշարժութիւնը չէ միայն: Արովհետեւ ամեն տուն երկու լուծ կը չունի և ձեռնպու էլ չէ ունենալը, ուստի հողը վարելիս «հարակքաշ» (= վարակից) են դառնում, ընկերանում են և փոխադարձ օգնութեամբ իրար հող վարում:

Օժանդակ և փարաճած գլխամունք է այստեղ շերամապահութիւնը. սրանով առանց բացառութեան ամենքն են պարապում: Կտրեկան 12 Փ. աւել սերմ է գործադրում, որ մի զգալի քանակութիւն է 152 տուն ունեցող գիւղի համար: Ընդհանրապէս շերամապահութեան արդիւնքը միջակ է լինում: Համարեա ամենքն այս պայմաններով են աշխատում, որքան պահելու կարողութիւն ունին՝ այնքան սերմ են վերցնում սերմափրփրով (մեծ մասամբ կար. Բաբայեանից, որ թել մանեկու գործարան ունի Սրբութաթ քաղաքում: Նախջեանի գաւառ), սերմին փող չեն վճարում, իսկ սրա-

ցած բոժոժը ծախում են սերմ արողին միայն, փութը Զուրբուրդի Այս գործը բացառապես կանանց ձեռքին է։ Միևս օժանդակ պարագմունքը անասնապահութիւնն է, ամեն տուն, ամենաշատն ու ամենաքիչը վերցրած՝ ունի 2—20 հարաւ, միայն դասը տուն ունի 30—200 հարաւ, ուսկաւ բացառութեամբ ավերին ունի 2—5 կով՝ մի քանիսը միայն 1 հարաւ, փառք տան բողբոջութեամբ՝ ամեն տուն ունի 1—4 եզ։ Իսկ ջուրին, որ անհրաժեշտ է ամենաշարմար գրաստն է այս քարքարոտ կողմերում՝ ամեն տուն ունի 1—2 հարաւ Ծաւարն ու ուսարը ամառը սար են տանում գիւղապարկան տեղեր (հողարածնի մէջ է) գիւղից 10 վերաւ հեռու, որի համար ունի շեն վճարում։ Սարի արդիւնքներն այնքան քիչ են, որ իրանց էլ բաւական չէ, ինչ խօսք թր ունի շեն ծախում, այլ՝ իւր է թէ պանիր՝ իրանց համար են շինում։

Եթէ չիշենք արհեստներն ու պանդխտութիւնը՝ օժանդակ պարագմունքները վերջապէս կը լինենք, ինչպէս առհասարակ ամեն գիւղում, այնպէս էլ այստեղ առանձին մարդ կայ միայն այն արհեստների համար, որի իմանալն անհրաժեշտութիւն չէ և յարմար չէ ամեն գիւղացու։ Տրեխ անել, գործիքների փայտի մասերը շինել ամենքն են կարող, բաց պատ քաշել, տան շուռն ու լուսամուտը շինել ամենքը չեն կարող։ Դրա համար էլ գիւղում կայ մի որմնաշինը և մի հիւսնի Գարբինը գնում գալիս է, առ մի լեժանաւանդ արհեստագործ է, որ գիւղէ գիւղ ման է գալիս և ժամանակաւորապէս պարագում իր արհեստով։ Այս տիպարի արհեստագործեր շատ կան Զանգեզուրի գաւառում և իւրաքանչիւրն իր գիւղերի շրջանը՝ ռաւոնն ունի Գիւղն ունի նաև մի երկրորդ կարգի վաճառական, որ տեղացի է, և մի մագործ։

Պանդխտութիւնը Շւանիճորից նոր է սկսել, գլխաւոր պատճառը հողի քջութիւնն է, գործի պակասը, որ նոյն է թէ աշխատողների աշխատութիւնը։ Նրանք պանդխտում են շատ հեռուները և բացառապէս երկրասարդներն լինում, գնում են Բագու, Բաթում, Թիֆլիս, Օրթորութեան մէջ նրանք հասարակ մշակներ չեն (чернорабочие), այլ խոհարարներ, տան ու կրկաթուղու ծառաներ և այլն։

Շւանիձորեցիք հէնց թէկուզ նրա համար, որ գլխաւոր ուշա-
 քրութիւնը այգիների վրայ է, զարգացրել են պարապմունքի այդ-
 ծիւղը և լաւ այգիործներ են համարուում նրանց զինին լաւ հրա-
 չակ ունի և արտահանում է 100 աւոր վերադիր հեռու՝ մինչև Շուշի-
 բայց նրանց գլխաւոր հրապարակը Ագուլիան է, Օրշուբաթը և գա-
 ւառի պղնձահանքերը¹։ Ամեն տուն 500—6.000 հալոյի որթ՝
 վազի ունի. ամեն վազի տարածութիւնը հաշոււմ են 30 քառակ.
 վերջոյ, ուրեմն ամեն տուն ունի 195—2340 քառ. սաժէն այգի։
 Այգիները բացառապէս վազնափունկ չեն. կան նաև պողպատե ծա-
 ուեր. պտուղներից նշանաւոր են՝ թութը, ծիրանը, կեռասն ու
 շերչը, բայց մանաւանդ նուաճ ու թուզը զովւած փեսակից. պտուղ
 չեն ծախում, կարելի է ասել. իրանց համար են չորացնում կամ
 պահում։ Գիւղացու աղքատութիւնը հաւասարաչափ ծանրանում է
 նաև այգիների վրայ. սրանք էլ են ծախում։ Այգիների զինն
 աւելի բարձր է քան վարելահողերինն, ի հարկէ. ծախում են վա-
 զահաշուով. մի վազնափունկը, որ աշտուղ կոչւում է լմէւ կամ Վլըդիկէ,
 նաչած փեղին արժէ 20—70 կոպ. այգիները որքան շէպի Սրաքան
 են իջնում, այնքան թանկ են գնահատուում։

Կանանց վրայ է ընկած ի հարկէ բոլոր փան ու սարի գործը.
 փերալուր եփել, հաց թխել, լացք անել, կարել-կարկառել, իւղ
 ու պանիր շինել, մի խօսքով ամեն բան, ինչ անում է ամեն տեղ
 գիւղացու կինը. սրա վրայ աւելացրէք, որ նա գործում է պապաւա-
 կան, գոված փեսակի շալ, կարպետ ու վերմակերես, կտու. եռան-
 քով մասնակցում է այգեկութին և ուրիշ աշխատանքների, ջորով
 աղք է կրում այգիները պարարտացնելու համար. ինչպէս փեսանք
 շերամապահութիւնն էլ նրա գործն է։ Ինչպէս ամեն տեղ, այստեղ
 էլ կենը մարդու աջ թևն է, նոյն իսկ 8 տարեկան փքր աղջկը
 այստեղ շատ է պէտք գալիս։ Աշխատասէր լինելուց զատ՝ բարոյապէս
 էլ շատ մաքուր են, կրօնասէր ու ժամասէր. գինի խմելու սովորութիւն
 չունին և չափից շուրս համեստ են։ Իրանց շիրքն ընդունիքում

¹ Զանգեզուրում կան մշակուղ պղնձահանքեր, որոնց մասին խօսք
 4-րդ լինի. նամակներիցս մէկում։

շատ նախանձելի է՝ ուրիշ գիւղերի կանանց հետ համեմատած, որոնք թէև նոյնքան գործ են անում, բայց շատ արտր վիճակ ունին։ Շատ նիհորցու կինը փանձամեն ինչին տեղեակ է, ոչ միայն ներսի, փան գործերին, այլ և Դրսի՝ մարդու գործերին։ Մարդիկ լաւ են վարւում իրանց կանանց հետ. սրանք բանն այնպէս են տարել, որ մի գործ բռնելիս՝ առուծախս լինի թէ վար ու ցանք, մարդը կնոջ հետ է խորհուրդ անում, և երբ մեռնում է փան տղամարդը, բոլոր գործը վարում է կինը։ Մեղ թւում է, որ այս բանին շատ է օգնում ընտանիքների բաժանւելը. նոր բաժանւած և քանդամ ընտանիքը ապրելու համար պէտք է լարի բոլոր ուժերը և իր բոլոր անդամներով մրցման մէջ մննի. պարզ է, որ ամեն մէկին բաժին է ընկնում աւելի շատ աշխատանք և կինը ամենից առաջ շատնում է միւս անդամներին և չափազանց գնահատելի անդամ նոր ընտանիքում։ Մեծ ընտանիքներում հարսների Դերը սքողւած է և պարզ չի գիտակցում, որովհետև նոյն գործն անող շատ մարդ կայ փանը։

Աղջիկները մարդու են դնում սովորաբար 10—12 տարեկան, 18 տարեկան աղջիկը պառաւ է համարում. տղաներն էլ 18—25 տարեկան են պտակում. 13—18 տարեկանն էլ պատահում է. բայց սակաւ։ Շատ են սիրում չհաս պտակներ. մի փանից մի բարեկամ փուն աղջիկ տանելը սովորական է։ Ուզած աղջկան եթէ չեն տալիս՝ փախցնում են։

Այս գիւղը միւս գիւղերի հետ համեմատած լաւ-վատ ապահով կարելի է համարել. այդ երևում է նաև ապրուստից. սովորական անունը պատին սոխ ու հացն է, շոռ (թթու) Դրած բոխը, կաշամբը. իսկ ուտին՝ թանե սպասը, պանիրն ու մածուխը. մսի կոշմից, մանաւանդ տաւարի մսի, որ աւելի արժան է գիւղը զուրկ չի և յաճախ է ուտում՝ աշխնքն ամեն կիւրակի և փոս օր. Ֆունորը ծախւում է 4 կոպէկ։ Գուղէ շապերին այս կերակրացանիւր այնքան ծոխ չերեալ, բայց ով տեսել է սոխ ու հացով և քաշած պանրով միայն ապրող գիւղեր, կ'ասի որ այսպէս ապրելը փառք է։

Ընդհանուր առմամբ Շւանիձորցիք քաջ են և սրտուր. քիչ մարդ կը լինի, որ հրացան բանացնել չիմանայ և որս անելիս չլինի.

լաւ աշխարողներ են և լաւ կոնծողներ, բայց հարեցող՝ ռուսի մարտով ինչպէս մեր ոչ մի գիւղում, այնպէս էլ այս կողմերը չկայ։ Գիւղացիներին ընդհանուր գիտակցութիւնը ցած է. օրէնքից ինչպէս ամեն տեղ այս կողմերում էլ, ոչինչ չեն հասկանում։ Լաւ իմանալով թէ ինչ է նշանակում Դաւաթանի ձեռն ընկնելը, սովոր են վէճերն իրանց մէջ խաղաղ վերջացնել, մանաւանդ որ չեն ուզում իրանց ւարձը մարդիկ իմանան, գիւղից Դուրս գալ։ Անշարժ չեն. նորամուծութիւնների ընդունակ են։

Ապրում են մինչև 65 տարեկան հասակն ամենաշատը. 60 տարեկան Դաւաթ ոչ ոք այլ ևս գիւղից չի Դուրս գալիս, կարծես իր տանն ու Դաւանը մեռնելու համար։ Որպէս Դաւաթի ժողովուրդ միջահասակ են, նոյն իսկ աւելի ցած. Դիմագծերը խոշոր, մազերը շագանակագոյն, աչքերը սև ու շագանակագոյն, «ոչխարա՛ք», քթերը ալաւաղած։

Գիւղն ունէր մի Դաւաթան երկսեռ ուսումնարան և պահում էր երկու ուսուցիչ. մէկը 650, միւսը 325 ռ. ռոճկով։ Ուսումնարանում կային 70 աշակերտ, որոնց 65 տղայ, 5-ը աղջիկ։ Աշակերտներից 15-ը օտար գիւղերից էին. Դրանցից 5-ը երեք վերստ հեռու գտնուող Մալի (Малыя) գիւղից՝ որ գնում-գալիս էին ամեն օր։ Շւանիձորցիք թէ ուսումնարանին և թէ ուսուցիչներին լաւ են նայում, որովհետեւ պարզ գիտակցում են ուսման կարևորութիւնը. աշակերտից պահանջում են, որ Դպրոցն աւարտելուց չեպոյ իմանայ նամակ, մուրհակ ու րապորտ գրել, հաշիւ պահել և հէնց այդ յուսով էլ ուսման են պալիս որդիներանց։ Աղջիկ ու տղայ հաւասարապէս ընդունակ են բոլոր առարկաներում և նոյնքան անընդունակ երգելում։ Գիւղացիք երգում են թուրքերէն. ինչպէս նաև առածներն են թուրքերէն։

Ունին մի անգամբէթ նորաշէն եկեղեցի, որ շինուել է 1878 թ. համայնքի միջոցներով։ Մի քահանայ ունին, որ ժամանակաւորապէս հովում է սրանց. Շիկահոյ գիւղի քահանան է։ Այժմ ուզում են իրանց սեփական ունենալ. Թեկնաճուն Շուշայ թեմական Դպրոցի 4-րդ Դասարանից Դուրս եկած մէկն է, որ խանութպան է

և խթելով հետաքրքրում է զիրք ու լրագրով. ուսուցիչն է Կալիս Գիւլի անունով գալիս է մի Վշակ, որ բժ. Գասարեանի նւէրն է. բացի ուսուցիչներից և խանութարանից ուրիշ ոչ ոք չի կարդում. նոյն իսկ չեն էլ ուզում լսել ուրիշի ընթերցումը. չեն հետաքրքրում պարզասկս:

Եկեղեցին Դամ ունի, որ Կրում էր զիշտցիներին 200/0-ով, այժմ 120/0-ով են Կալիս Կալց եկեղեցու միջոցներն այնքան քիչ են, որ վաշտառուներ կան 10 հոգի, որոնք թէ շրջակայ գիւշացիներին և թէ Եւանջելոց 200/0-ով փող են Կալիս:

Հասարական հիմնարկութիւններից չմոռանալք չիշել նաև գիւղական կշիռը:

2 Կեմանց. Գիւլը Եւանջելոց Դէպի Ղաթարի պղնձահանքերը Կանոյ ճանապարհի մօտեքն է դրնում, մօտ 20 վերստ Դէպի արեւելք: ճանապարհն անխնամ է, Դժւարանց, նեղ ու ոլորտապտույտ, լերե ու ապառաժոյ կամ անարաւոր տեղերով ցցւում կամ իջնում է, մինչև հասնում է Եւանջելոց Դէպի արեւելք բնկնող լեռնադօսու գլուխը, որ մի բնական սահման է Գիւլէ-մահալի և Ղաթարի միջև: Գիւլը շրջապարած է անարաւոր, որ օղակում է անմիջապէս վարելահողերը, որոնք նոր են բացւած: Նոր գիւղ է և չի չիշտաւած հին 1886 թ. մարդահամարում. հիմնողները Ղարաշալի գաղթական մի քանի ընտանիքներն են, որոնք անցել են Ձաղիկոյն Կորեկով երկու դաւառներէ՝ նաև երկու պեպու թիւներէ բնական ու միանգամայն նաև քաղաքական սահմանը—Արաքսը: Գիւլը 12 Կոռն ունի, որոնցից 5-ը Ղարաշալից եկածներն են, իսկ եօթը եկել են Կալանանց, Կալլը և Վանք գիւղերից. արանցից երկու վերջինը Գիւլէյուքն են, Մեղրու լեռների Դէպի Արաքսն իջնող փեշերի վրայ, իսկ միւսը Ղա նումն է, նոյն լեռների արեւելահարթային կողմում: Բոլորն էլ քաղթել են հոգի պահասից ստիպւած:

Կեմանցի հողն անպատի հեպ առած Դեռ վէճի Կոսկ է. վիճու էր լինին են. մի կողմից պեպու թիւներ, միւս կողմից Նընջեանի թուրք բէգերը (Զանգեղ. Կոռա) և Շիկահողի Մէլլե-ճաւարումները:

Որովհետև գիւլի Դիքը բարձր է, գտնւում է սարահարթի վրայ, և բաւականապէս արօգներ ունի, ուստի ամառը թէ հով է և թէ սար գնողա կարիք չի տեսնւում. Կալ ամառը լեռներով

պաշտպանած լինելու շնորհիւ՝ քարեթառն է։ Գիւղացիներն գլխաւոր սրարայմունքը երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնն է։ Յանում են ցորեն, գարի և անար. իսկ անասուններից անհում են այծ ու փոխ։ Հացն այնքան դաւիւս է, որ մի մասը կարելի է ծախել. ծախելու պատում են Ֆեղրի կամ Ասիւարի հանքերը։ Երկիրը հին ձեռքին մշտնօրէն։ Հին գործիքներով. վարում են արօրով և 4 շուծն են լծում։ Վարելահողերը չեն ջրում. գիւղի մօտից հոսող գետակի ուղղութեամբ հողեր են ընկած, որոնք կարող են ջրուել և պէտքական լինել ծառաստանի և կարպոթէլի համար. արդէն սխել են օգտել այդ հողերից։

Հացի աւելցողը գիւղացիներին յարաբերութեան մէջ է դնում շրջակայքի հետ։ Աւիւարի հանքերի հետ նրանք կապւած են նաև բանտորների պալով, որովհետև շապերն սպիւլւած են գիւղական պարագանքներից դուրս էլ աշխատանք որոնելու։ Սակայն սրանց թիւը շատ քիչ է։ Արիւշ կողմնակի պարագանք չունին. որսորդութիւն անում են, բայց իրանց համար. ինչպէս նաև ձուկն են բռնում. դիւրը շատ համեղ ձուկն ունի։ Ֆէկը վորձել է նաև խոզ. պահել, որ և յաջողւել է։ Արհեստագործներ չկան. զարբերը, որ ամենահարկաւոր մարդն է ամեն մի գիւղում, աշտակ գարիս աշխատում և գիտում է։

Գիւղացիք դուրսէն ազդեցիկ են թէ հողի վէճը միջուկ չլինէր. այդ վէճից միասեռը գիւղացին է պլոտոտորուդէս. լեւե շքաւոր լինելու պատճառներից գիւղի նոր շինելը փնքն ըստ ինքեան մի խոշոր սրարմուն է, բայց թուրք բեգերի հարստահարութիւնը պալիս կրկնապարկում է գիւղացու միջնակի պարագանքը։ Տղիւրութեան վրայ աւելորդ է շէշտիւր, որովհետև նա մի ընդհանուր պարագանք է ամբողջ գաւառի յերամնացութեան, և արեմն տոնն գիւղում էլ չիւր է խաղում։ Թէև հողի տնտեսականութեան վէճը չիւր վերջացած չէ, բայց բեգերն ու ժող, թախկոն տիրողն հանգիստնում և 10-ից մէկն առնելու գիւղ. 5-ից մէկն են առնում։

Քանի որ գիւղի հողերն այսպէս աւած են, են կազմում պէտք է անստոր կարել, արմարները դուրս ածել, որ նոր կարողանան պարել, ուստի նախ քան կարողանում է թէգից պէտքն ու վարելահող դարձնել, այն էլ լեզանն է, սլարդ է, որ այսպէս հողը

բաժանելու մասին խօսք չի կարող լինել: Յիշենք այսօր, որ հողը պարտադրեց յերոյ՝ առաջին պարին թէզին ոչինչ չեն վճարում. ոչինչ չեն վճարում առհասարակ նաև անպատից և արօքներին օգուելու համար: Հողը սևահող է, հարուստ, նոր մշակող և պրղաբեր: Սակայն չնայած իրանց խելճութեան, ԳԾ.ին շինել են մի ակեղեցի սովորական զիւղական եկեղեցիների նման՝ անշուք, անգմբէթ, իր մեծութեամբն ու գեղեցիկ շուրս շինւած լինելովը գիւղի միւս քաներից տարբերող: Քահանայ չունին. սրանց հովու մ է ձրկըպէն գիւղի քահանան:

Տղամարդիկ համեստ են, աշխարհը, գինի խմել չգիտեն և լաւ բնաւորութեան տէր են: Սակայն կանայք այնքան էլ օրինակելի վարք ու բարք չունին. ասում են 12 տան մէջ 3 յղի աղջիկ կայ: Բայց կինը որպէս մարդու օգնական — այսօրիւ ռնդնահատելի է. նրա ոչ միայն աջ թևն է, այլ շեռ մի բան էլ աւել: Ամեն հոգս, բացի վարուցանքը, ծանրանում է հաւասարապէս նաև նրանց վրայ, նրանք կատում են, որ նորութիւն չէ մեր նաև ուրիշ կողմերի գիւղերի համար, բայց որ նորութիւն էր ինձ համար այդ այն է, որ նրանք նաև հունձ են անում: Տան հոգսերն ի հարկէ նրանց վրայ է. գործում է զուլպայ, չուխայ: Չնայած այս աշխատանքին, կինը արօր շիրք ունի և այն ոչ թէ ընդհանուր առմամբ, այլ համեմատած միւս գիւղերի կանանց շրութեան հետ. կին ծեծելն այս գիւղում սովորական բան է: Աղջիկներն ամուսնանում են 18—20 տարեկան. մի բացառիկ երեւթ Զանդեղուրի համար. պարճառն այն է, որ տանող չկայ. գիւղը շատ է աղքատ և յետ ընկած: Պատահում են սիրահարութիւններ, բայց ծածուկ. չհաս պսակներ չկան:

Դպրոց չկայ, ի հարկէ. մանուկների կրթութիւնը տանն ու հանդումն է մինչև մեծանալները. յերոյ մեծ մասը մնում է գիւղում՝ իրանց տանն ու գործին, ոմանք գնում են հանքերը բանելու, մի երկուսն էլ Բազու մշակութեան: Պանդխտելու պատճառը չբաւորութիւնն ու նոր տուն-տեղ անելու գծարութիւններն են: Մի նկատողութիւն այս կողմերի երգերի մասին: Բոլորը բահցառապէս թուրքերէն են երգում, շրջածս գիւղերից ոչ մէկում ես Վայերէն երգ չլսեցի, ոչ էլ պարսկական արսցայ թէ ունին: Չէ մ

Վարդ անդէլ որ Վան-գիւղումն-ի երգեր չունին. Դա այնքան
 տարածած բան է, որ կարելի է ասել թէ համահայկական երգն
 այդ է որ կայ. բայց այդ երգերը երևի նկատուած են որպէս միայն
 Համբարձմանը երգելու բան, երբ վիճակ են հանում. ուրիշ Դէպ-
 քերում միայն թուրքերէն են երգում. Նկատել պէպք է, որ ընդ-
 հանրապէս շատ պրոգայիկ մարդ է գանգեղուրցին, իր հոգսերով
 ու աշխատանքով զբաղւած. երկու ամսից աւելի թափառեցի այդ
 գաւառում և միայն մի քանի անգամ գիւղի իշխաններին, քէֆի
 նստած, այն էլ երևի թափառական աշուղ կար գիւղում, Դրա հա-
 մար էին հաւաքելու: Այսմայ մարդ յիշում է Նիրակի Դաշտի գիւ-
 լացուն, որի կեանքում երգը, այն էլ հայերէն երգը՝ ամեն գործի
 ընկերն է համարեալ: